

על לשון וערכים*

ציון עוקשי

"הרגע המסוכן ביותר – גם בדיבור וגם בחיים – אינו איפוא אלא זה שבין כיסוי לכיסוי, כשהתוהו מנצנץ, אבל רגעים כאלה מעטים מאוד גם בשגרת הלשון וגם בשגרת החיים. ועל פי רוב בני אדם מדלגים עליהם ואינם מרגישים. שומר פתאים ה'" (ביאליק, גילוי וכיסוי בלשון).

הלשון – כלי הדיבור של האדם אמורה לבטא את אמונותיו, רגשותיו, פחדיו וכד' של האדם, אך היא גם עשויה לטשטש אותם. הלשון מגלה ומכסה, מתחדשת ונשחקת והאדם חייב לעמוד על המשמר, שמא המלים כבר אין מאחוריהן שוב מה שרצינו או ציפינו שיהיה, אפשר שמאחוריהן מציץ התוהו בכל מוראו.

הדברים אמורים בדרך של 'כל שכן' על מי שמורשתו היא הלשון העברית על כל מקורותיה במשך אלפי שנים, על כל התהפוכות שעבר העם היהודי ושעברה לשונו. האם העברית החדשה מבטאת עדיין תכנים יהודיים שאבותינו היו סומכים עליהם את ידם, ושמה למרות שלכאורה אנו משתמשים באותן מלים אין אנו מתכוונים לאותם תכנים. להלן במאמר נדגים כיצד הלשון היא סיסמוגרף המשקף גם את היחס לערכים, לדת ולאמונה. המאמר יעסוק בשני נושאים:

- א. על גבול השקר.
- ב. תהליכי חילון לשוני.

א

על גבול השקר

העולם המודרני שאנו חיים בו מעמיד את המחנך בכלל ואת המחנך הדתי בפרט בפני אתגרים קשים. העולם האופף אותנו הוא עולם של הישגים חומרניים ואלה כופפים למרותם את הערכים ואת האמונות. כיוון שאנו עוסקים במאמר זה בלשון, נגלה שעולם זה של

* אני מבקש להודות לד"ר צבי גסטורט מנהל המכללה שקרא את טיוטת המאמר והעיר לתוכנו. ראוי הוא לברכה גם על חלקו בעידוד ובהוצאה של הביטאון בכלל.

הישגים חומרניים משתלט גם על הלשון, רודה בה ומשחית אותה. למשל, עיקרון מרכזי בחינוך הוא 'אמירת אמת'. בצבא מבינים שדיווח אמת הוא יסוד היסודות. והנה העולם המודרני גרוש שלוחות של 'שקר'. שלוחות של 'שקר בהיתר', או יותר נכון שלוחות של 'שקר שנעשה לו כהיתר'. שקרים מוסכמים, אפילו לא 'שקרים לבנים'.

אפשר למיין את התחומים הבעייתיים לקבוצות:

1. הסטאטיסטיקה.
2. שקר הפירסומת והתעמולה.
3. שקר הפוליטיקה.

הסטאטיסטיקה היא מקצוע חשוב המארגן ומספק נתונים לצרכים שונים. אך הצגת הנתונים, השימוש בהם והיכולת לעוות אותם מקרבת אותנו לגבול שבו הצגה חד צדדית של נתונים מערבת גבולות של שקר ואמת. הסטאטיסטיקאי יכול לבחור את הנתונים שכידו ולהציג אותם באופן הנראה לו.

דרך משל, סטאטיסטיקה על 'מעשי טירור'. אפשר להציג את מספר הפיגועים, או את מספר הנפגעים, או את הפיגועים שנמנעו, בכל מקרה תתקבל תמונה אחרת לגמרי. נניח שהיה בשנה מסוימת פיגוע אחד בלבד בו נהרגו 20 איש. אפשר להציג אותה כהצלחה שהיה בה רק פיגוע אחד. אפשר להציג אותה ככישלון כיוון שהיו בה 20 נפגעים. אם באותה שנה היו גם 10 ניסיונות פיגוע שנמנעו, תוכל לצרף נתון זה הן להצלחה (נמנעו) או לכישלון (ניסיונות פיגוע).

הפירסומת והתעמולה — עיקר פעילותן הוא בתחום השכנוע הרגשי, שאין לו כל קשר לעובדות האמיתיות. כל מוצר, כל תועמלן מפרסם עצמו בסופרלאטיבים, בלי שחייב להיות כסיו לדבריו. אפשר להבטיח כל מה שעולה על הדעת, אפשר להשתמש בכל אמצעי הגירוי והפיתוי בלי מעצורים.

הפוליטיקה מוזהה זה מכבר בתודעת הציבור עם העדפה של האינטרס האישי או המפלגתי על אינטרסים אחרים. ועם ניסוחים חלקלקים ומתחמקים, חצאי אמיתות, אמירות מעורפלות המתפרשות לכל כיוון שתרצה.

כל אלו שפות שאנו סופגים ומטמיעים בהן כל יום נתונים שקריים וחצאי אמיתות. שמא תאמר, הרי כולנו יודעים את ערכן של הסטאטיסטיקה, הפירסומת והפוליטיקה, ואנו נזהרים מפניהן. אך לא כן, הדבר אינו וודאי כלל וכלל.

אנו עלולים להיתקל בשקר לאו דווקא בצורה בוטאלית ובוטה אלא בצורה מעודנת, נגלה פתאום שהמלים המכסות, הדר-משמעיות, המסתירות כוונות, חודרות באופן בלתי מורגש גם אל רבדים ערכיים. כדי לשבר את האוזן נדגים את העניין בשני מישורים: הציטוט הסלקטיבי, והדר-משמעות הפוליטית.

ציטוט סלקטיבי

נדגים את הבעיה ביחס לתנ"ך. אני מתכוון לאספקט המשתקף בצד הלשוני של ציטוט פסוקי תנ"ך. ציטוט סלקטיבי המשמיט את שם ה' מכל רעיון תנ"כי. בכך הוא מרוקן אותו ממקורו הדתי והופך אותו לאוניברסאלי כביכול.¹

1. על כך ראה גם במסתו של עקיבא ארנסט סימון, האם עוד יהודים אנחנו, לוח הארץ תשי"ב, 98-100.

והרי כמה דוגמאות לכך (מה שמורגש הושמט):

א. ואהבת לרעך כמוך — רעיון נפלא, אלא ששכחו לצטט את ההמשך "ואהבת לרעך כמוך אני ה'". עד כדי כך הושרשו הדברים, עד שתמצא כרזות של "ואהבת לרעך כמוך" גם בבתי ספר דתיים בלי הסיוע בשם ה'.

ב. בית יעקב לכו ונלכה — זו הסיסמה של תנועת ה"ביל"ויים, תנועה של התעוררות לאומית, דא עקא ששכחו לצטט את כל ההקשר "בית יעקב לכו ונלכה באור ה'".

ג. והצנע לכת — זו סיסמתו של בית-הספר הריאלי בחיפה, סיסמא המטיפה לאורח חיים לא ראוותני, צנוע וישר, רעיון אידיאלי וטהור, אלא שהושמטו ממנו המלים שהן העיקר — "והצנע לכת עם אלקיך".

דו משמעות מכוונת כפשרה

במצב המורכב של מדינת ישראל השרויה במאבק חיצוני עם שכנותיה מצד אחד, ובמאבק פנימי בינה לבין עצמה על צביון המדינה מצד שני, כולט המתח בין דת למדינה. נאלצים לפעמים למצוא דרך של 'פשרה', דרך שהיא דו משמעית, שתאפשר לכל צד לקרוא בה כרצונו. מנסחים ניסוח העוקף את הבעיה בדרך דו משמעית, כך שהדתי יקרא בה את מה שהוא מאמין בו, והחילוני יקרא בה את מה שהוא מאמין בו.

קיסניג'ר, שר החוץ לשעבר של ארה"ב, קרא פעם לדרך זו בפוליטיקה 'דו משמעות קונסטרוקטיבית'. אני מניח, שבאשר לקונסטרוקטיביות של דרך זו יהיו חילוקי דעות בין הרוצים לחנך לאמונה דתית.

א. הדוגמא הבולטת לכך היא 'מגילת העצמאות', המסתיימת במלים: "לעדות הכרזה זו, כמושב מועצת המדינה הזמנית בתל אביב, ה' באייר תשי"ח, מתוך ביטחון בצוד ישראל". 'צוד ישראל' הרי הוא שמו של הקב"ה בתנ"ך (שמ"ב כג ג ועוד). הניסוח נכתב לאחר התערבותו של הרב מימון, ובן גוריון מעיד בתשובה לאחד מחברי 'אחדות העבודה' א' ציזלינג, שהתנגד לביטוי: "כל אדם מן הימין ועד השמאל מאמין ביצור ישראל' בדרכו שלו".² הרי שלידתה של מדינת ישראל במין פשרה פוליטית.

ב. והרי דוגמה מתחום המשפט: ניסוח משפטי אומר — "ראה בית משפט שאלה משפטית הטעונה הכרעה ולא מצא לה תשובה... יכריע בה לאור עקרונות החירות, הצדק, היושר והשלום של מורשת ישראל". לכאורה ניסוח ברור שתומך במשפט העברי. אך הנה דבריו של השופט חיים כהן: "המחוקק בחר בלשון 'מורשת ישראל' — לשון המצטיינת בשלושת אלה: היא גורפת ומקיפה את כל נכסי התרבות שבאו אלינו בירושה מאבותינו ומאבות אבותינו שבכל דור ודור ובכל אתר ואתר. שנית, היא מונח לא משפטי, לא טכני ואינה מצביעה על אחד המקורות המוכרים של המשפט. ושלישית, אין לה משמעות דתית.

דוד נחבי, 'על קריאה סלקטיבית בתנ"ך', בתוך: מוסר מלחמה וכיבוש, יום עיון במכון יעקב הרצוג ליד ישיבת הר עציון, כסלו תשנ"ד עמ' 63-53.

2. אנציקלופדיה יודאיקה ה' 1971, עמ' 1452, וכן רפאל וייס, 'מקורש לחול', לשוננו לעם (רע"א), מרחשוון תשל"ז, עמ' 100.

גם מורשה משפטית וגם מורשה לבר-משפטית במשמע, גם מורשה דתית וגם מורשה אפיקורסית — כל מורשה שניתן לקרוא עליה שם ישראל.³ בדברים אלו של השופט כהן, הופך כל הניסוח 'מורשת ישראל' לחסר כל משמעות דתית יהודית.

ג. דוגמא אחרת לא מהתחום הדתי-חילוני אלא מהתחום הפנימי של המחנה הדתי דווקא. זוהי סיסמת 'תורה ועבודה' — סיסמתה של היהדות הדתית-ציונית. במסכת אבות פ"א מ"ב: "על שלושה דברים העולם עומד על התורה ועל העבודה ועל גמילות חסדים". 'עבודה' כאן היא עבודת הקרבנות. כי 'עבודה' שלנו נקראת בלשון חז"ל 'מלאכה'. יש מקום להנחה שבחירת הסיסמה יש בה דו משמעות אולי מכוונת, הבאה להדגיש מחד את הזיקה למקורות, אך גם את הזיקה ל'עבודת האדמה', אלה שני הדגלים של הציונות הדתית.⁴ אך תלמידים הקוראים היום את המשנה בפרקי אבות מכירים רק את המשמע של 'עבודת האדמה'.

ד. ומתחום תנועות הנוער. דוגמה לא פחות מעניינת היא סיסמת הצופים. תנועת הצופים היא תנועה בינלאומית ויש לה סניפים גם בארץ. בין הסניפים יש גם סניפים דתיים. כיצד למצוא סיסמא שתאים לשני הזרמים? ההצעה שענתה על הצרכים היתה בחירת סיסמא תנ"כית והתאמתה לכל זרם בשינויים קלים. אמנם אין כאן דו משמעות, אך יש כאן דרך מעניינת של פשרה.

לסניפים החילוניים: חזק ואמץ חזק ואמץ
 לסניפים הדתיים: חזק ואמץ וקוה אל ה' (על פי: תהלים כו 14: חזק ואמץ לבך וקוה אל ה').

כיצד נתייחס לפשרות מעין אלו? כורח המציאות, הכרח השעה, מפני דרכי שלום? בגלות היינו חייבים לעשות פשרות כאלו בעל כורחנו ולדרוש בשלום העמים שאנו יושבים בתוכם, זאת בהיותנו כפופים לעול זרים. מזכירים בשמו של הרב צבי יהודה זצ"ל — בחוץ לארץ נהגו לומר את 'התפילה לשלום המלכות', זו התפילה לשלום של הקיסרים והמלכים, גם אלה שהיו צוררי ישראל. הרב צבי יהודה אומר שלמנסחי התפילה היו כוונות אחרות בעת בחירת הפסוקים המרכיבים את התפילה. מי שבדק את ההקשר המקורי במקרא מוצא שבסמוך לפסוק שמוכא בתפילה "הנותן תשועה למלכים" (תהלים קמ"ד 10) נאמר "אשר פיהם דיבר הוא וימינם ימין שקר" (שם פסוק 11). וכך גם באשר לביטוי בתפילה 'וממשלה לנסיכים' מזכיר את "נסיכי סיוון יושבי הארץ" (יהושע י"ג 21) שהוכו על ידי יהושע. וכך לאחר הפסוק שבתפילה "הנותן בים דרך ובמים עזים נתיבה" (ישעיה מ"ג 16) בא הפסוק "ישכבו כל יקומו, דעכו כפשתה כבו" (שם 17).⁵ אך היום במציאות של מדינת ישראל עצמאית וריבונית, ספק עד כמה דרך זו של כוונות נסתרות ודו משמעות מתאימה.

3. חיים כהן, המשפט, מוסד ביאליק 1991, עמ' 299-230.

4. זו למשל דעתו של פר' גב"ע צרפתי, סמנטיקה עברית, רובינשטיין ירושלים, תשכ"ח, עמ' 162.

5. על פי הרב יהודה זולדן, ישע ימינו, ביטאון המועצה הדתית האזורית מטה בנימין, גיליון 42, תשרי תשנ"ה, עמ' 114-115.

ב

תהליכי חילון לשוני

המלים בלשון עוברות טלטלה אחר טלטלה, מרחיבות משמעות ומצמצמות אותה, עוברות מחיוב לשלילה ומשלילה לחיוב, מלה תת תקנית עולה לגדר מלה מכובדת ומלה אחרת מאבדת את מעמדה הרם, מלה עברית מצרפת אליה משמעות לועזית ומלה לועזית מתחלקת עם צרתה העברית בשדה המשמעות.⁶

כאן במסגרת הביטאון הזה 'דרך אפרתה' שהוקדש לנושא המיוחד והחריג ביהדות, וכן לתחומים ביהדות המתחככים בעולם החילוני שמסביב, אני מבקש להאיר זווית לשונית, שהיא גם בבואה של הוויה תרבותית, שהולכת וכושבת לה מקום הן בדרכי נועם והן בורע.

התופעה היא תופעת החילון הלשוני.

1. חילון לשוני כתהליך גיטראלי

כבר במקרא נמצא מעברים בין קודש לחול. 'מנחה' משמשת אצל יעקב אבינו במשמעות של חול — כמתנה הן לעשו אחיו (מנחה היא שלוחה) והן ליוסף בנו שליט מצרים (והורידו לאיש מנחה). והיא משמשת גם במשמעות של קודש — 'מנחה' משמשת גם שמו של קרבן.

בדורנו דור התחיה יש תנועה חזקה של חילון מלים. שפע מלים מהמקורות לדורותיהם נשאלו לשימוש היום יום, במשפט כמו: חבר הכנסת, שזו כהונתו הראשונה, הגיש שאילתא בסוגית השביתה ובכך תרם תרומה חשובה לשירות הציבור. כל מלה מודגשת במשפט הזה היא מלה מהתחום הדתי שעברה לתחום החול. ולא רק מלים אלא גם ביטויים: קודש הקודשים, קובע ברכה לעצמו, אותיות של קידוש לבנה, ביעור חמץ, אשרי יושבי ביתך, ועוד דוגמאות לעשרות.

יש גם דוגמאות משעשעות:

משפט הנראה כמכיל סתירה פנימית: "הציבור החופשי ייחלץ כאיש אחד למלחמת קודש על חופש הדת". מושג 'הקדושה' שהוא מושג דתי מופנה דווקא נגד הדת.

או דוגמא שיש בה דו משמעות: "הרב כהנא דיבר נגד עבודה זרה". נגד מה הוא דיבר, נגד פולחן העבודה זרה, או אולי נגד הבאת עובדים זרים לעבודה בארץ.

מהלך זה של חילון הוא טבעי ומחוייב המציאות באשר הלשון העברית המתחדשת, במדינה הנבנית, דרשה לבטא עוד ועוד תחומים שלא היה להם ביטוי, ורק טבעי היה שהמקורות יהיו הבאר הראשונה ממנה ישאבו.

2. חילון כמשקף תרבות זרה

קווים של חילון המשקף תרבות זרה היו בגלות, למשל, השימוש בפרקי התנ"ך הערוכים

6. על שינויי המשמעות למיניהם ראה דוגמאות: צרפתי גב"ע, סמנטיקה עברית, רובינשטיין ירושלים תשל"ח. ועל חילון גם: וייס רפאל, 'מקודש לחול', לשוננו לעם רע"א, מרחשון תשל"ז; גן מ', 'בין קודש לחול', לשוננו לעם, קכ"ה, אדר ראשון תשכ"ב.

על ידי כומר נוצרי, והמשקפים לפעמים אמונות ודעות שאינם עולים בקנה אחד עם אמונת ישראל.⁷

כך גם השימוש בלוח השנה הכללי במקום לוח השנה העברי, זאת בשל הקשרים הבלתי נמנעים עם העולם כולו.

כאן כבר קהו הדברים ויש מי שאומר, מאי דהוה הוה. אך לנגד עינינו מתחולל תהליך של חילון תרבותי איטי ומתמיד. כיוון שאנו עוסקים בלשון, נדגים מתחום זה.

חילון המלים הכללי מביא גם לחילול המושגים ולסילוף הרעיונות. הדבר בולט בעיקר ביחס לשבת. מושגים כמו 'ערב שבת', 'ליל ששי' שעניינם הכנה לשבת וקבלת שבת וסעודת שבת הפכו למושג של בילוי וחילול שבת.

עוד צעד והשבת אף שינתה שמה ל'סופשבוע' כתרגום ל'ויקנד' הלוועזי, ויש לנו מין יצור חדש של 'שישבת'.

ובתחומים אחרים — 'עבירה' מושג דתי לחטא הופך למונח חילוני במשחק כדורגל, שהוא אחד הגורמים הגדולים לחילול שבת.

'מורה נבוכים', שם ספרו של הרמב"ם, משמש לכותרת של מדור 'סרטים ובילויים' בעיתון, המציע גם הצגות ובילויים בשבת.

לא פלא, שמצב עניינים כזה גרר תגובות במגזרים מסויימים. היו שהמשיכו לדבר ביידיש כדי לא לחלל את 'לשון הקודש'. והיו שלא הרחיקו לכת, עד כדי חזרמת העברית, היה מובן להם שיש צורך במלים בתחום החול של עבודה וחינוך וכד', אך הייתה התנגדות ומחאה ברגע שהמלים נשאלו לשרת תחומים של חילול.

דוגמא לכך סאטירה שנכתבה ב'המודיע',⁸ והרי קטע קטן ממנה:

יש עברית שהיא לשון הקודש
יש עברית שהיא 'מצרך החודש'
יש מלים שבאופן חמור
מקבלות משמעות של ההיפך הגמור

הנה לדוגמה 'שבת המלכה'
יום מנוחה וקדושה עמוקה
ראש וראשון ועטרת הימים
מתנה מגנזיו של צור עולמים

אז איך אפשר להסביר מדוע
פה קוראים לה לשבת 'סופשבוע'
והשבת מ'ראש' הפכה ל'זנב'
וכל הודה מראשה נגנב

7. דוגמאות מרתקות מסוגים שונים לעניין זה ראה במאמרו של: מנחם בן ישר, 'חלוקת הפרקים בתנ"ך', מורשת יעקב, ד' (תש"ן), שנתון ביהמ"ד למורים מורשת יעקב ע"י ישיבת הדרום, עורך: הרב ד' שחור.

8. לאה אסתר, זוסמן סופר, 'שפה אחת ודברים אחרים', המודיע, א' טבת תשמ"ג.

3. חילון אידיאולוגי

החילון הלשוני כתהליך ניטראלי מחד, וכתהליך המשקף תרבות זרה מאידך, עדיין הוא נובע מתוך צורך או הנאה.

אך יש גם חילון לשוני שמניעיו אידיאולוגיים. מין 'חילון' מודגש, חילון מתוך הכרה, חילון שמגמתו רעיונית, והוא בא לידי ביטוי במגמה כוללת של יצירת דפוסים חלופיים למסורת ולדת, כמו יצירת הגדה חדשה של פסח וכד'. וכן ביחס לתנ"ך ובהשמטת שם ה' כפי שציינו בפרק הקודם.

4. חילון לאומי

הלשון העברית כתובה באותיות עבריות ומכילה מלים עבריות, אך מכת הלעז' הפושה בתקשורת, בפרסומת, בשלטי חוצות מעבירה אותנו כבר למימד חילון אחר. זהו חילון לאומי. והדברים ארוכים וכבר נכתב עליו רבות.⁹

הלשון העברית נכס לשוני, השייך לאומה העברית לדורותיה. המדרש אומר, שכני ישראל במצרים זכו להיגאל גם משום שלא שינו אל לשונם. ובשל אופנה וחיקי היום זונחים אותה ומציפים את הרחוב ואת האוניינים בצלילים של שמות לעז'.

פן אחר של החילון הלאומי הוא הדיון סביב מבנה הכתב והכתיב. הכתיב העברי מעורר כמה בעיות. הרבה סימנים גראפיים בו הזדהו — הן עיצורים (ק/כ ת/ט ח/כ ע/א), והן תנועות (קמץ/פתח, צירה/סגול). הדבר גורר מדי פעם הצעות לשיפור הכתיב, בין השאר, גם הצעות להוסיף סימנים. אך עולות גם הצעות קיצוניות כמו ההצעה לשנות את הכתב העברי לגמרי לאותיות לטיניות, ובכך לפתור את הדרו משמעות הגראפית. מעבר לשיקולים הלשוניים, הנתונים במחלוקת, ההצעה בכיוון זה מעוררת סערות רגשות בגלל היחס המיוחד כלפי הכתב שמשמש במקורות היהודיים.

שינוי הכתב העברי לכתב לטיני מזכיר גם את הנסיונות שנועזו בראשית המאה ללמד בבית הספר בלשונות זרות. הצעה ששבה ועלתה בגיוון שונה גם במשרד החינוך של היום. 'מלחמת שפות' ו'מלחמת כתיב' שיקפו תמיד גם יחס תרבותי ועקרוני מעבר ללשון.¹⁰

לסיכום: סקרנו כאן שני נושאים שעל המחנך הדתי לשים לבו אליהם. בשניהם השתמשנו בלשון כנקודת מוצא כדי לחדד את המצב. הנושא הראשון הוא החינוך לאמת. זו אמנם לא רק בעייתו של המחנך הדתי, אך בשבילו היא מצמידה מימד נוסף.

והנושא השני, הוא בראש וראשונה עניינו של המחנך הדתי. החילון ההולך וכובש אותנו. ראינו כמה 'רבים' של חילון' במישור הלשוני. לכל תרבות יש שוליים רחבים שבהם אפשר לתמרן, כנראה שבמציאות של ימינו שוליים אלה הולכים ומתכרסמים. הלשון אינה אלא משקפת תהליכים אלה — בכתב, בדיבור ובאוצר המלים. לעתים גם בלי

9. ראה למשל, צרפתי (הערה 8), עמ' 188, וקובץ המאמרים על הלעז' בהוצאת האוניברסיטה הפתוחה, השפעת הלעז' על העברית בת זמננו 1994. ושם ביבליוגרפיה נוספת במאמרים השונים.

10. ההצעות והדוגמאות לשינוי הכתיב מרוכזות בספרו של ורנר ויינברג, תיקון הכתיב העברי, מאגנס תשל"ב.

ציון עוקשי

להרגיש הדברים מחלחלים גם פנימה. תחומי החיכוך בין קודש לחול בתוך המדינה ילכו ויגברו. עם ההשתחררות מלחץ המלחמות ועם בוא השלום, נושאים שהיו בכורח המציאות בעדיפות שנייה יעלו לסדר היום הציבורי במלוא עוצמתם, והמאבק הרוחני והתרבותי שיתפתח ייתן אותותיו גם במישור הלשוני.